

УДК 711.4(04)

к. арх., доцент Яременко Л.В., Майстер А.,
Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури

ДО ПИТАННЯ ІСТОРИЧНОГО ФОРМУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Висвітлюються основні умови та чинники, що вплинули на формування та розвиток історичних поселень Західного Поділля, аналізується активність містобудівної діяльності, описується розроблена теоретична модель формування поселень регіону.

Ключові слова: історичні поселення, модель формування, умови, чинники.

Актуальність теми. Велика кількість історичних поселень, що знаходяться на території подільського етнографічного краю, мають значну історичну, культурну, художню цінність, тощо. Проте, сьогодні вони під впливом некерованих містобудівних процесів зазнають незворотних змін, часто втрачаючи свою унікальність. Відбувається руйнація архітектурно-містобудівних об'єктів, що вказує на необхідність проведення фундаментальних комплексних наукових досліджень, результати яких можуть стати основою для збереження їх автентичності і подальшої містобудівної адаптації.

Таким чином, з огляду на вищезазначені проблеми, виявлення основних умов та чинників, встановлення характеру їх впливу на містобудівний розвиток регіону, розробка теоретичної моделі формування поселень Західного Поділля, являється актуальним.

Аналіз досліджень та публікацій. Містобудування на Поділлі, як цілісне явище, майже не вивчалось. Здебільшого наукові дослідження торкаються осібних об'єктів, або типологічної групи об'єктів.

Так, наприклад, О. Мацюк та П. Штойко картографували на основі історично-літературних та архівних джерел 485 оборонних споруд, в межах західної частини Поділля [6].

В дослідженнях архітектурно-містобудівного розвитку на Поділлі передусім слід відзначити науковий доробок М. Грушевського, Ю. Сіцінського, Й. Ролле, М. Сімашкевича, В. Гульдмана та інших видатних дослідників кінця ІХХ – початку ХХ ст. Наукова база, створена цими вченими, була значно доповнена в ХХ - ХХІ ст. Тут слід відзначити внесок таких авторів як І. Винокур, Є. Пламеницько, О. Пламеницька, О. Білецька, І. Гарнага та інших.

Метою даної статті є виявлення основних умов та чинників, встановлення їх впливу на містобудівне формування Західного Поділля, а також розробка теоретичної моделі формування поселень регіону.

Поділля, що включає в себе частину Тернопільської, Хмельницької, Вінницької, а також Черкаської областей, формувалось в процесі активних історичних геополітичних перетворень протягом не одного десятка століть. За цінністю культурних і матеріальних надбань Поділля не поступається таким регіонам як Галичина, Волинь, Наддніпрянина. Не виключенням є і характерна для регіону містобудівна культура. Проте, навіть в межах Поділля є певні культурні та традиційні відмінності, що проявляються в різних сферах життєдіяльності.

Певні відмінності притаманні також подільському містобудуванню. Більшість вчених умовно розділяють Поділля на Східне та Західне. Такий розділ зумовлений певними історичними подіями, що відбувались в період становлення сучасних географічних меж Поділля. Питання історичного формування території Подільського етнографічного регіону досить ґрунтовно висвітлені в монографії Ольги Білецької "Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області"[2].

В даній статті розглядаються історичні поселення, що сформувались на території Західного Поділля в межах південно-західної частини Тернопільської та південної частини Хмельницької області.

Топографічні передумови на теренах краю, були зручними для заснування поселень, комфортного проживання, ведення торгівлі, оборони, тощо. На нашу думку, топографічні та кліматичні передумови відіграли далеко не останню роль в обранні прадавніми народами саме цих місць для заснування поселень й ведення господарства.

Однією з основних передумов в обранні місць для проживання в прадавні часи безперечно була наявність розгалуженої річкової системи, що служила джерелом прісної води, транспортним зв'язком та природнім захистом поселення від нападів ворогів.

Відомо, що мільйони років тому терени краю покривало Сарматське море. Після його відходу залишився рифовий кряж, так звані Товтри, що являють собою вапнякові пагорби висотою 350-400 м. над рівнем моря. Топографічно територія краю знижується з півночі на південь. Товтровий кряж створює бар'єр для холодних північних вітрів, що зумовлює м'який теплий мікроклімат. Велика кількість лівих притоків Дністра, що протікають з півночі на південь та прокладають собі шлях серед вапнякових пагорбів, утворюють мережу глибоких каньйонів з мисами. Такими річками є Стрипа, Серет, Збруч, Смотрич, Тернава, Студениця, Ущиця, Калюс.

Іншою важливою умовою, що посприяла урбаністичному розвитку Західного Поділля, є вихід на зовні вапнякових порід, що являють собою дуже зручний матеріал для обробітку та подальшого використання в різних сферах господарства, в першу чергу у будівництві. Рештки кам'яних споруд, що часто зустрічаються на первісних палеолітичних стоянках свідчать про прадавнє використання каменю в будівництві. Зважаючи на активні воєнні процеси, що відбувались в різні історичні періоди, а особливо в добу середньовіччя, слід відзначити переваги такого матеріалу в оборонному будівництві.

На сьогодні науково доведено факт існування домонгольських кам'яних фортефікацій. До цих питань в науковій статті "Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі" звертається дослідник Ольга Пламеницька [7]. Тож геологічні умови, а саме наявність каменю, як будівельного матеріалу, сприяли активізації урбаністичних процесів на Поділлі. Також до геологічних умов, що сприяли освоєнню території Поділля та заснуванню на цій території великої кількості поселень, слід віднести наявність родючих ґрунтів, що в поєднанні з м'яким кліматом сприяли розвитку землеробства в регіоні.

До важливих умов, що сприяли розвитку історичних поселень Західного Поділля можна віднести наявність первісно-культурного шару. Зважаючи, що поселення зазвичай не виникали на порожньому місці, про що свідчать данні археологічних вишукувань, слід зазначити, що однією з вагомих умов освоєння місцевості був поштовх, яким могла б стати лише більш рання культура.

Науково встановлено, що найдавніша палеолітична стоянка первісних мисливців існувала поблизу села Врублівці Кам'янець-Подільського району (близько 300 тис. р. т.). У добу середнього і особливо пізнього палеоліту первісні мисливці почали заселяти територію сучасного Поділля. Найдавніші поселення цього періоду виявлені у селах Врублівці, Калачківці, Китайгород, Стара Ушиця Кам'янець-Подільського району.

З утворенням на базі ранньослов'янських племен єдиної давньоруської держави – Київської Русі (IX – XV ст.) до її складу на території сучасного Поділля увійшли племена уличів і тиверців. В кінці XI ст. на теренах краю утворилося Теробовлянське князівство - політично-територіальне утворення з столицею у Теробовлі. У 1199 р. внаслідок об'єднання Теробовлянського і Шумського князівств вся територія сучасного Поділля увійшла до Галицько-Волинського князівства [9]. В цей період існувало досить значне територіальне утворення - Пониззя. Його територія займала басейни річок Серету, Збручу, Смотричу, Ушиці та Калюсу при їх впадінні в річку Дністер. Значними поселеннями на Пониззі були : Микулин на Сереті, Студениця, Ушиця, Каліус, Бакота [2].

Пониззя, яке повністю увійшло до складу Поділля, становило лише невелику його частину. Доля стародавніх міських поселень Пониззя складалась по різному. Частина поселень повністю зникли (Каліус), інші перетворились на села (Ушиця, Студениця). Деякі поселення, такі як Бакота, зберегли свій міський статус і увійшли до системи поселень Подільського краю.

Важливою умовою в розвитку історичних міст є наявність транзитно-торгівельних шляхів. Територією Поділля і в безпосередній близькості до неї проходило декілька великих транзитних шляхів таких як: Волоський, Кучманський та Чорний [8]. Невід'ємною частиною комунікаційної системи Поділля були річки, що донедавна були достатньо повноводними й придатними для судноплавства.

Про факт судноплавства на таких річках як Смотрич, свідчать гравюрні зображення. Так, наприклад, істориком Я. Р. Дашкевичем було виявлено німецьку гравюру XVIII ст., на якій зображено Кам'янець-Подільський та річка Смотрич біля Руських воріт. Видно, як по річці пливе галера під вітрилами [5].

З'ясувавши основні умови, що безпосередньо вплинули на формування історичних поселень Західного Поділля, розглянемо основні чинники, під впливом яких формувалися поселення регіону.

Головним чинником тут можна вважати військово-політичну діяльність, що відбувалась на території Західного Поділля. Впродовж історичного розвитку подільські землі потрапляли під сфери політичного впливу Литви, Польщі, Золотої Орди, Османської Імперії, Росії.

Питання історичного формування подільських земель, дослідження політико-воєнних процесів, хронологічна періодизація певних історичних подій, що відбувались на теренах краю висвітлені в роботах таких вчених як : В. Антонович , Ю. Сіцінський, М. Грушевський та інших [1, 3, 8].

Часто історики відзначають використання території краю в ролі своєрідної буферної зони, на тлі якої розгортались тривалі та масштабні воєнні дії. На нашу думку, це вплинуло на характер містобудівної діяльності, визначивши певні, притаманні деяким подільським поселенням особливості.

Таким чином, в таких поселеннях, як наприклад Кам'янець-Подільський, Теремовля, Сатанів, Скалат, Меджибіж прослідковується значна залежність функціонально-планувальної, об'ємно-просторової організації від первинного ядра, яким виступає оборонний комплекс. Прослідковується значна залежність планувальної структури від специфіки ведення воєнно-оборонної діяльності. Як правило, вулична мережа таких поселень тісно пов'язана з оборонним комплексом (орієнтується на оборонний комплекс), а територія поселень обмежена природними або штучними засобами оборони, як наприклад, мури, оборонні вали, скелясті стіни каньйонів, тощо.

Також слід відзначити, що активність містобудівної діяльності в межах Західного Поділля протягом століть була нерівномірною та тісно пов'язаною з інтенсивністю воєнно-політичних процесів (рис. 1).

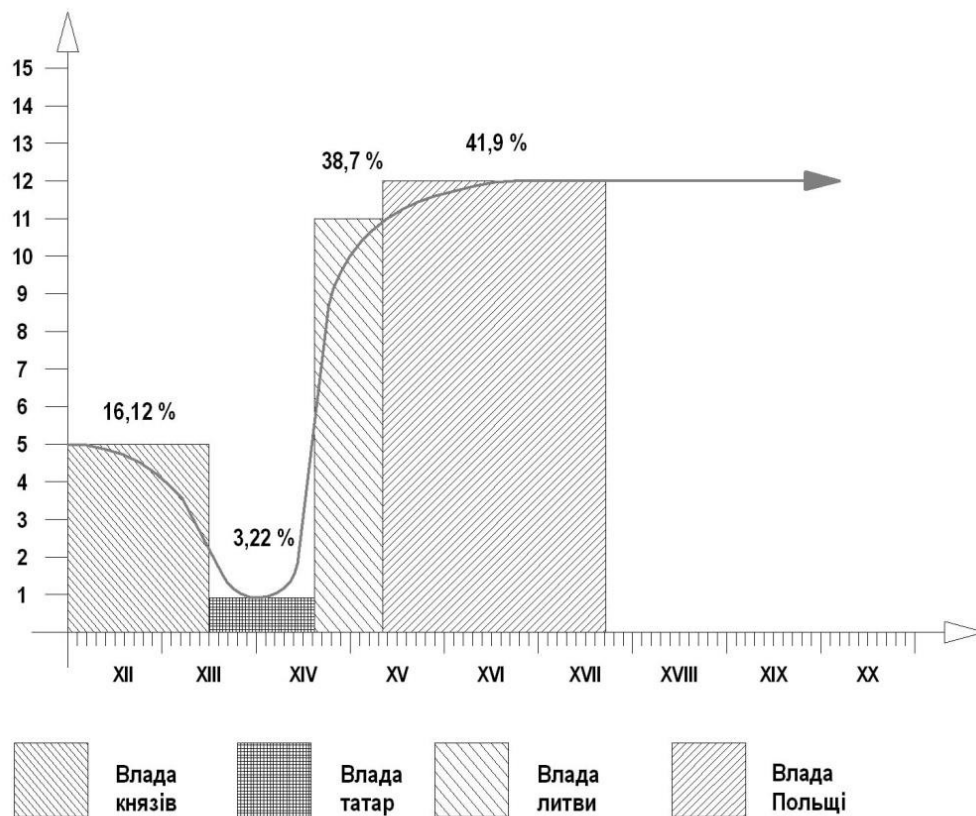

Рис. 1. Активність містобудівної діяльності на Західному Поділлі за історичними етапами.

На графіку прослідковується значне падіння інтенсивності містобудівної діяльності, в період татарського нашествия (1250-1362 р.). Цей період, як відомо, характеризується значними спустошеннями земель пониззя, та занепадом багатьох його поселень (Бакота, Каліус).

Таким чином, можна сказати, що такі історичні періоди як: доба князів (X – XII ст.), татарське нашествя (1250-1362 р.), влада литовського князівства (1362-1434 р.), влада Польщі (1434 – 1672р.), турецька експансія (1672-1692р.), повернення влади Польщі (1692 – 1798р.), влада Росії (1798 – 1918р.) характеризуються сплесками та затуханнями містобудівної діяльності.

Наряду з військово-політичним, також слід відзначити сакральний чинник, що впливав на виникнення та розвиток багатьох історичних поселень на Західному Поділлі. Відомо, що релігія (особливо в середньовічний період формування поселень) значно впливала на всі сфери життєдіяльності, в тому числі на містобудівну діяльність. Характер такого впливу визначив деякі

аспекти розвитку таких поселень як: Кам'янець-Подільський, Бучач, Чортків, Сатанів, Летичів та інших.

Варто відзначити значний вплив різних конфесій на формування функціонально-планувальної структури поселень, та на характер їх забудови. Часто в одному поселенні можна зустріти храмові комплекси трьох, та більше конфесій (православ'я, католицизм, іудаїзм, іслам).

Важливу роль в процесі формування та розвитку поселень мав соціально-економічний чинник. Відомо, що з кінця IV ст. на Поділлі набрала чинності одна з найвідоміших правових систем міського самоврядування в середні віки – магдебурзьке право.

Першим містом на Поділлі, яке отримало цей статус був Кам'янець-Подільський (1374), який на той момент відіграв роль економічного та політичного центру регіону.

Магдебурзьке право не мало в Україні тієї ролі, що на Заході, все ж воно, вносячи певні риси західноєвропейського міського устрою до українських міст, стало одним із важливих чинників культурного правового наближення України до Західної Європи [4]. В багатьох містечках, що отримували статус Магдебурзького права активізувались процеси торгівлі, що вплинуло на функційно-планувальну організацію їх території. Ринкові майдани, та прилеглі до них території, сформували історично цінні елементи планувальної структури в таких поселеннях як: Кам'янець-Подільський, Терехів, Смотрич, Летичів та інших.

Також слід відзначити національно-культурні чинники впливу на формування історичних поселень Західного Поділля. В більшості подільських поселеннях прослідковується вплив західноєвропейських містобудівних традицій, це стосується як об'ємно-планувальних вирішень, так і архітектурно-стильових тенденцій, проте майже скрізь прослідковується національне забарвлення притаманне лише подільському регіону, що і визначає автентичність його історичних поселень.

Вищезазначені основні умови та чинники впливали на містобудівний розвиток Західного Поділля та визначили містобудівні функціонально-планувальні, об'ємно-просторові, архітектурно-естетичні особливості поселень.

Так, характерним для поселень регіону є: зв'язок планувальної структури з оточуючим середовищем (ландшафтом), спадкоємність планувального каркасу поселень, виражена залежність планувальної структури від функції первинного ядра, багатостильові риси забудови, тощо.

Підсумовуючи, можна визначити чотири основних типи історичних поселень:

- мисовий тип (Кам'янець-Подільський, Бучач, Сатанів, Меджибіж, Смотрич, Скала-Подільська, Язловець), як правило з оборонною функцією первинного ядра;
- долинний тип (Нова Ушиця, Стара Синява, Копичинці, Мельниця-Подільська, Микулинці), первинним ядром цього типу є ринковий майдан;
- транзитний тип (Деражня, Летичів, Ярмолинці, Товсте) з вираженим транспортно-вузловим первинним ядром;
- змішаний тип (Хмельницький, Городок, Дунаївці, Чорний Острів, Борщів, Гримайлів, Гусятин, Підволочиськ, Волочиськ, Скалат, Хоростків, Чортків, Тернопіль, Терехів, Заліщики) характеризується наявністю декількох ознак попередніх типів, з вираженою поліфункціональністю первинного ядра поселень цього типу.

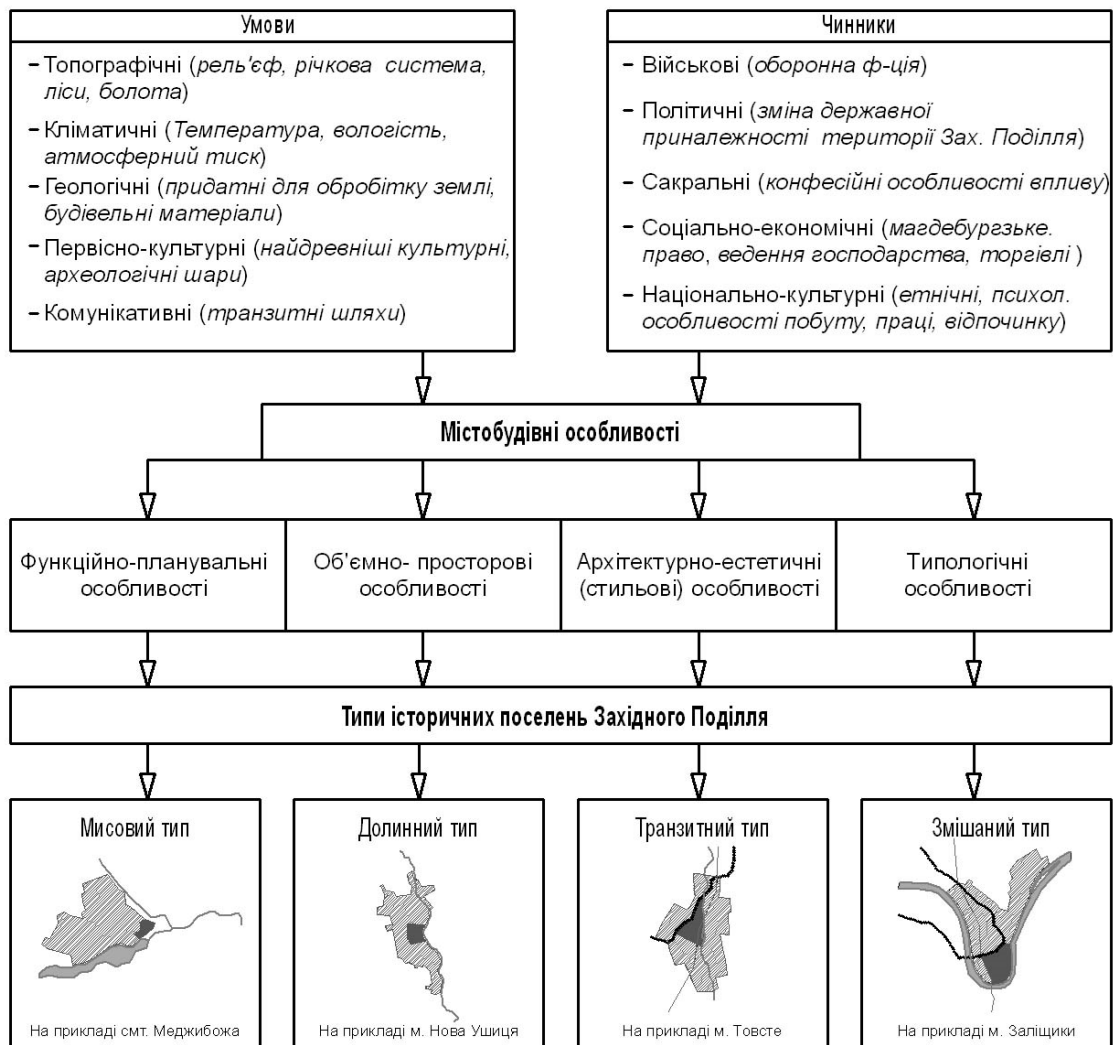

Рис. 2. Модель формування історичних поселень Західного Поділля.

На основі проведеного дослідження встановлено, що історичні етапи : доба князів (X-XII ст.), татарське нашествя (1250-1362р), влада Литовського

князівства (1362-1434), влада Польщі (1434-1672), турецька експансія (1672-1692), повернення влади Польщі (1692-1798), влада Росії (1798-1918), влада УРСР (з 1920), характеризуються сплеском і затуханням містобудівної діяльності. В ці періоди формується планувальний каркас більшості історичних поселень Західного Поділля.

Містобудівний процес історично відбувався під впливом та у взаємозв'язку природних і антропогенних умов та чинників, серед яких визначено головними такі умови: топографічні, кліматичні, геологічні, культурні, комунікаційні, та такі чинники: військові, політичні, сакральні, соціально-економічні, національно-культурні.

Розроблена теоретична модель формування історичних поселень Західного Поділля є відкритою системою, що включає основні умови та чинники, які впливають та визначають функціонально-планувальні, об'ємно-просторові, архітектурно-естетичні, типологічні містобудівні особливості.

Дослідивши характер та специфіку такого впливу, визначено чотири типи історичних поселень Західного Поділля: мисовий, долинний, транзитний, змішаний.

Таким чином, проведені дослідження вказують на значну історико-містобудівну цінність великої кількості поселень Західного Поділля, що потребують подальших студій задля збереження їх автентичності в умовах сучасних трансформаційних процесів в країні, обумовлених як внутрішніми, так і зовнішніми процесами глобалізації економіки, культур и традицій.

Література

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. / Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 184 с.
2. Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області / О. Білецька. – Одеса, 2004. – С 116–119.
3. Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине XVI в. / М. Грушевський. // Университетские известия. – 1890. – С. 1.
4. Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. / Л. Гайдай – Луцьк: Вежа, 2000.
5. Дашкевич Я.Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV–XIX веков. / Я.Р. Дашкевич. – Ереван, 1962. – 176 с.
6. Мацюк О.Я., Штойко П.І. Картосхема оборонних споруд Західного Поділля / Тези доповідей VI – ої Подільської історико-краєзнавчої конференції (Секція історії дожовтневого періоду). – Кам'янець-Подільський, 1985. – С 84–85.

7. Пламеницька О. Початок мурованого оборонного будівництва на Поділлі / О. Пламеницька. – Архітектурна спадщина України. – Вип. 1. – К., 1994. – С. 39–57.
8. Сіцінський Ю.Й. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. / Історично-археологічні нариси. / Ю. Й. Сіцінський. – Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1994. – 96 с.
9. Рибак І.В. Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодення. / І. В. Рибак – Кам'янець – Поділ.: Абетка-НОВА, 2002. – 156 с.
10. Штойко П.І. Зниклі поселення Західного Поділля // VIII Поділ. іст. – краєзн. конф. Тези доп. – Кам'янець-Поділ., 1990. – С. 69-71.

Аннотація

В статті освещаются основные условия и факторы, повлиявшие на формирование и развитие исторических поселений Западного Подолья, анализируется активность градостроительной деятельности, описывается разработанная теоретическая модель формирования поселений региона.

Ключевые слова: исторические поселения, модель формирования, условия, факторы.

Summary

The article deals with the basic conditions and factors which influenced the formation and development of historical settlements in the West Podillya. This paper analyzes the town-planning activity, and describes the theoretical model of formation of the settlements in the region.

Keywords: historical settlement, theoretical model, condition, factors.